

AUDITOR - GENERAL
SOUTH AFRICA

MEDIA RELEASE

31 Nyenyankulu 2021

Oditara-Jenerala u kombela varhangeri va mfumo ku tiyisisa mivuyelo ya oditi leyi 'yisekaka emahlweni'

PITORI – Oditara-Jenerala (AG) Tsakani Maluleke namuntlha u vike “swikombo swa antswiso” eka tioditi ta mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu, naswona u hlohlolele hi matimba varhangeri va mfumo ku tiyisisa leswaku ku va na “miantswiso leyi tlakukaka na ku va leyi yisekaka emahlweni” eka mivuyelo ya wona.

Oditara-Jenerala u tlhele a tshikelela nkongomelo wa xiviko xa 2018-19, **teka goza sweswi eka vutihlamuleri**, hikwalaho ko vilela ka leswaku ndzima yitsongo yi khatsiwile eka ku tirhana na swivilelo leswi boxiweke eka lembe leri nga hundza. Swivilelo leswi swi tlhele swi kombisiwa eka swiviko swo hlawuleka swimbirhi leswi andlariweke hi 2020 eka malawulelo ya timali ya mapfhumbe ya covid-19 ya mfumo na leswi fambelanaka na 1) switshunxo leswi yisekaka emahlweni leswi lavekaka ku sivela mihluleko ya vutihlamuleri; 2) ku tiyisisa leswaku ku na switandzhaku swa mihluleko ya vutihlamuleri; 3) ku rhangisa emahlweni ku antswisa malawulelo ya timali ya vaoditiwa; 4) ku teka swivandlanene swa ku cinca loku tlakukaka na loku ku yisekaka emahlweni.

Ku humesiwa ka xiviko xo angarhela (GR) xa 2019-20 xa mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu na mavandla ya wona – GR ya yena yo sungula kusukela loko a ngenhile ehofisini tanihi AG N'wendzambahala leyi nga hundza – Maluleke u vula leswaku hambileswi ku nga na swikombo swa antswiso eka vaoditiwa van'wana, hofisi ya yena “a yi si kota ku vona miantswiso leyi tlakukaka na ku va leyi yisekaka emahlweni leyi lavekaka ku sivela mihluleko ya vutihlamuleri na ku tirhana na yona hi ndlela leyi faneleke na ku va leyi fananaka eka mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu hinkwawo”.

Xikombelo lexi yaka emahlweni ku teka goza eka vutihlamuleri

AG yi vule leswaku hungu ra hofisi ya yona ra xiviko xa 2019-20 ri andlariwa ehansi ka nkongomelo wa **xikombelo lexi yaka emahlweni ku teka goza eka vutihlamuleri**, leswi swi fambisanaka na lembe leri nga hundza naswona u vula leswaku:

- Hambileswi miantswiso eka mivuyelo ya oditi yi tiyisaka nhlana, **switshunxo leswi yisekaka emahlweni ku sivela mihluleko ya vutihlamuleri** a swi si va kona, naswona swi ta lava vuvukisi kusuka eka tilevhele hinkwato ta mfumo.
- Vuangameri, valawuri va vurhangerinkulu na tindzawulo leti tirhisana ka va fanele ku kongomisa **mieheketo eka mabindzu lama nga ehansi ka vun'wini bya mfumo, mavandla ya mfumo lama kayakayaka na tindzawulokulu ta mphakelo wa vukorhokeri** to tanihi rihanyu na dyondzo. Nkavuswikoti wa vaoditiwa lava ku yisa emahlweni mitirho ya vona na ku ya emahlweni va phakela vukorhokeri wu ta va na - naswona wu le ku veni na - nkhumbo wo tivikana eka timali ta mfumo na vutomi bya vaakatiko.
- Nkoka wa **matikhomelonene ya malawulelo ya timali** eka nkarhi lowu a wu nge tshikeleriwi hi ndlela ya le hansi – ofixiyali yin'wana na yin'wana yi boheka ku endla xiphemu xa yona ku tiyisisa leswaku mali ya mfumo ya sirheleriwa naswona ku na nkavuciva na vutihlamuleri eka ndlela leyi yi lawuriwaka hayona.
- **Ku sivela lomu ku pfutaka na ku vuyisa mali** leyi lahlekeke swi ta dinga ku va xirhanganakulu xa vaofisiri va tinkota na valawuri hinkwavo hi nkarhi lowu loko swo tala swi boheka ku endliwa hi swipfuno swa timali leswo tsongahala swinene na ku va leswi yaka emahlweni swi hunguteka.
- Loko **switandzhaku swa mihluleko ya vutihlamuleri** swi laveka, leswi swi boheka ku endliwa hi ku hatlisa, hi xitiyanhlana na hi ndlela yo fanana.

Ha tshemba leswaku loko nkongomiso wa mieheketo wo ringanela wu kongomisiwa eka leswi, hi ta humelerisa miantswiso leyi lavekaka naswona hi ta hoxa xandla eka ku humelela ka vaoditiwa va hina.

Nkhumbo wa covid-19 eka phurosese ya oditi ya 2019-20

Ntungukulu na mpfalelo swi khumbile tiphurosese to vika na ta oditi eka lembeximali ra 2019-20, leswi vangeke ku humesiwa loku hlweleke ka xiviko lexi.

Hofisi ya oditi ya rixaka yi bohekile ku titoloveta eka ku tirha u ri ekule na ndhawu ya ntirho naswona thekinoloji yi vile ya nkoka lowukulukumba naswona hi kume tindlela tintshwa ta ku tirha hi xinakulobye na vaoditiwa va hina. Hi nkarhi lowu, hi endle havumbirhi bya toditi ta 2019-20 hi toditi ta nkarhi wa xiviri ta mapfumba ya covid-19 lama endliweke

kusuka hi Nyenyankulu 2020. Hi tlhele hi andlala swiviko swo hlawuleka swimbirhi hi mayelana na malawulelo ya swa timali ya maphumba ya covid-19 ya mfumo.

A. Mivuyelo ya oditi leyi vonakaka xikan'wekan'we

Swihlawulekisikulu swa mivuyelo ya oditi

Hi ku angarhela, mivuyelo ya oditi yi antswile ku ri na 66 wa vaoditiwa lava antswiseke, kasi 35 va tlhelele endzhaku. Hi vone leswaku swivangelokulu swa miantswiso leyi a ku ri:

- Swiyimokulu swa vufambisi leswi pfulekeke swi pfarwile – leswi vonakaka ngopfu hi leswiya swa vaofisiri va tinkota na vaofisirinkulu va swa timali. Hakanyingi hi vonile leswaku ntshamiseko eka swiyimokulu wu vile xilawuri xa ku antswisa mivuyelo ya oditi ya xiyimo xa le hansi na ku hlayisa mivuyelo ya oditi ya kahle.
- Vaofisiri va tinkota na vufambisinkulu a va tibohile naswona va tinghenelerisile hi ku kongoma eka ku tiyisisa leswaku ku va na miantswiso eka tiphurosese ta swilawuri swa le ndzeni na ku tirhisa swibumabumelo swa hina.
- Miantswiso eka swilawuri swa le ndzeni – ku katsa na ku tirhisiwa ka swilawuri swo sivele

Xiviko lexi xi paluxa swihlawulekisikulu leswi landzelaka swa mivuyelo ya oditi:

- Ku na 111 (26%) wa vaoditiwa lava va koteke ku humesa switatimente swa timali swa risima na swiviko swa matirhelo ku landzelela milawukulu, hikwalaho ka sweswo va kumile oditi yo basa. Ku na antswisonyana kusuka eka 98 (23%) eka lembe leri nga hundza. Vaoditiwa lava va yimela 17% ta mpimanyeto wa matirhiselo ya timali ya R1,7 ya fithiriliyoni eka mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu.
- Etikweni hinkwaro, 74% ta vaoditiwa va kume mihlahluvo ya oditi leyi kombisaka leswaku tirhekodo ti andlariwile hindlela leyinene eka switatimente swa timali, antswisonyana kusuka eka 71% eka lembe leri nga hundza. Nhlayo ya vaoditiwa lava va rhumeleke switatimente swa timali swa risima yi tlakukile – 49% ta vaoditiwa va kotile ku hi nyika switatimente swa timali swi ri hava vuxokoxoko byo hoxeka, leyi ya ha riki ehansi swinene.
- Risima ra swiviko swa matirhelo ri kombe antswisonyana hi 2019-20, ku ri na 71% ta vaoditiwa lava sweswi va kandziyisaka swiviko swo tshembeka loko ku fananisiwa na 60% eka lembe leri nga hundza. Risima ra swiviko swa matirhelo leswi rhumeriweke ku ta oditiwa swi tshame swa ha ri swa xiyimo xa le hansi (ku ri na 39% ntsena ti rhumeleke swiviko swa risima ra xiyimo xa le hansi). Hambu endzhakaloko va vaoditiwa va lulamisile vuxokoxoko byo hoxeka lebyi kumiweke hi tioditara eka

swiviko swa matirhelo, AGSA yi vike swikumiwa swo tivikana hi mayelana na 29% ta swiviko swa matirhelo.

- Hi ku angarhela, 69% ta vaoditiwa hi ndlela yo tivikana a va landzelelangi milawu, leswi a ku ri 73% eka lembe leri nga hundza.
- Ku landzeleriwa ka milawu ya malawulelo ya nkholuko wa tinhundzu na vukorhokeri ku antswilenyana kusuka eka lembe leri nga hundza. Swi tama swa ha vilerisa leswaku ko va ntsena 36% ta vaoditiwa va nga eku landzeleleni ka milawu hi vutalo. Leswi swi tano hambileswi ku veke na ku vika hinkwako loku hi ku endleke eka xiyenge lexi, switsundzuxo swa khombo leswi hi swi boxeke, na swibumabumelo leswo tala leswi hi swi endleke. Tiphurosese to xava tinhundzu na vukorhokeri leti nga riki na mphikizano na ku va leti nga riki kahle na malawulelo ya tikontiraka lama nga ringanelangiki swi tama swa ha tele.

Ku hunguteka ka matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu

- **Matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu ya hungutekile kufika eka R54,34 wa tibiliyoni** kusuka eka R66,90 wa tibiliyoni eka lembe leri nga hundza. Lama ma katsa matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu (R7,71 wa tibiliyoni) ta vaoditiwa lava tioditi ta vona ti hetuweke endzhaku ka siku ro hetelela ra xiviko lexi (30 Hukuri) xikan'we na mitsengo leyi nga oditiwangiki leyi paluxiweke eka switatimente swa timali swa vaoditiwa lava tioditi ta vona a ta ha salele endzhaku hi siku ra xiviko lexi.
- AG yi vula leswaku ntsengo lowu hambiswiritano wu nga va wu ri ehenhla swinene, **tanihileswi 31%** ta vaoditiwa a va andlarile tirhekodo hindlela yo hoxeka hikuva ntsengo lowu paluxiweke a wu nga hetisekangi naswona/kumbe wu paluxe leswaku va vile matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu kambe leswaku ntsengo hi vutalo a wu nga tiveki. Loko matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu hi vutalo a ya paluxiwile a ku ta va ku nga vangi na ku hunguteka kusuka eka lembe leri nga hundza.
- Hi ku engetela, AGSA a yi kotangi ku odita R2,08 wa tibiliyoni ta nkoka wa tikontiraka hikwalaho ka vuxokoxoko lebyi kayivelaka kumbe lebyi nga hetisekangiki.
- Maluleke u vula leswaku vaoditiwa va na matimu ya xiyimo xa le hansi loko swi ta eka ku tirhana na matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu na ku tiyisisa leswaku ku va na vutihlamuleri. Nsalo wa ku hela ka lembe wa matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu lowu hlengeletaneke emalembeni lamo tala naswona ku nga si tirhaniwaka na wona a ma yime eka R262.03 wa tibiliyoni.

Swilawuri swa le ndzeni

Xiviko lexi xi paluxa mitsano leyi hangalakeke na ndhawu eka swilawuri swa le ndzeni swa masungulo eka vaoditiwa vo hlayanyana. Exikarhi ka swihoxo leswi swi khumbeke mivuyelo leyi nga eku kambisisweni, xiviko lexi xi kombisa leswi landzelaka:

- Makungu ya matirhelo ya vaofisiri va tinkota kumbe valawuri ku tirhana na swivangelokulu hi ndlela leyi tisaka ku cinca swa swikumiwa kusuka eka lembe leri nga hundza - hofisi ya oditi yi kume matirhiselo lama tirhaka kahle ya makungu eka 34% ntsena ta vaoditiwa va hina.
- Mahlayiselo ya tirhekodo lama nga fanela ya tshama ya ha ri xiyenge xa ritsano – ko va ntsena 42% ta vaoditiwa va veke na swilawuri swa kahle.
- Vaoditiwa va tlhela va nga kumi tiphurosese leti nga fanela eka mavikelo ma le lembeni na ma le ku heleni ka lembe – ko va ntsena 24% ti veke na tiphurosese ta kahle. Leswi a swi tirha eka timhaka ta swa timali, matirhelo ku ri karhi ku fananisiwa na mipakaniso na vuvekatihlo bya ku landzeleriwa ka milawu.
- Nkambisiso na vuvekatihlo bya ku landzeleriwa ka milawu swi tlhele swi va eka levhele ya le hansi – ko va ntsena 25% ti veke na swilawuri swa kahle ku tiyisisa ku landzeleriwa ka milawu.
- Swilawuri swa tisisteme swa thekinoloji ya vuxokoxoko (IT) na swona swi tihlawulekisile tanihi xiyenge laha swilawuri a swi ri eka xiyimo xa le hansi swinene – ko va ntsena 8% ta vaoditiwa va veke na swilawuri swo angarhela swa IT swa kahle.

Maluleke u tsundzuxa leswaku leswi i swilawuri leswi swi nga swa nkoka eka ku sivela mihluleko ya vutihlamuleri; hambiswiritano oditi yi komba leswaku “vuvekisi lebyi nga fanela a byi nga si endliwa eka ku sivela”.

B. Mafambiselo ya swa timali

Eka mbangu wa mikavanyeto ya ikhonomi loko tindzawulo, mabindzu lama nga ehansi ka vun'wini bya mfumo na mavandla ya mfumo swi nga dinga ku endla swo tala hi swipfuno switsongo na laha ku laviwa hi vaaki ka mphakelo wa vukorhokeri na vutihlamuleri swi nga eku tlakukeni. Maluleke u tsundzuxa leswaku “vaofisiri va tinkota na valawuri va fanele ku endla hinkwaswo leswi nga ematimbeni ya vona ku kuma nkoka lowukulu kusuka eka rhandi yin'wana na yin'wana leyi va yi tirhisaka na ku lawula xiphemu xin'wana na xin'wana xa timali ta vona hi vurhonwana na hi vukheta.”

Switatimente swa timali swo tshembeka i swa nkoka swonghasi ku kotisa vutihlamuleri na nkavuciva. Switatimente swa timali swi rungula xitori xa hilaha muoditiwa a lawuriwaka kahle hakona - hilaha a tirhisaka mali ya yena hakona, laha malinhlengeleto yi taka yi huma kona, rifuwo ra yena na xiyimo xa rifuwo rolero, i mali muni leyi a yi kolotaka vakolotisi, i mali muni leyi kolotiwaka muoditiwa, na loko swi languteriwile leswaku mali leyi kolotiwaka yi ta kumeka. Swi tlhela swi nyika vuxokoxoko bya nkoka swonghasi hi mayelana na hilaha mpimanyeto wu landzeleriweke hakona, matirhelo ya timali lama nga pimanyeteriwangiki, lama hambanaka na milawu xikan'we na lama nga hava mbuyelo na ma ntlangiso ku katsa na xiyimo xa swa timali xo angarhela xa muoditiwa - laha matirhelo ya yena ya yisekaka emahlweni hi swa timali.

Maluleke u vula leswaku hofisi ya yena a yi vilerisiwa hi mayelana na 21 wa vaoditiwa lava va kumeke mihlahluvo leyi oditara yi tihumesaka eka vutihlamuleri kumbe mihlahluvo yo hamboloka eka switatimente swa vona swa timali. U tlhele a vula leswaku a hi kotangi ku xopaxopa rihanyu ra swa timali ra vaoditiwa lava, lava va nga na vutihlamuleri bya 2% ta mpimanyeto wa matirhiselo ya timali

Maluleke u kombisa ku vilela leswaku mabindzu lama nga ehansi ka vun'wini bya mfumo ya na ku tikeriwa ko tivikana hi swa timali naswona a ma rhumelangi switatimente swa timali ku ya oditiwa. Leswi swi katsa:

- Vuhahisi bya Afrika-Dzonga na Swimakiwa swa LMT (rhavi ra Denel) leswi swi nga ehansi ka vuponisi bya bindzu
- SA Express yi le hansi ka n'okiso wa nkarhinyana.

Eka vunyingi bya ntlawa wa Vuhahisi bya Afrika-Dzonga a hi vonangi switatimente swa timali ku ringana malembe manharhu.

Hi ku engetela, mabindzu lama nga ehansi ka vun'wini bya mfumo yo tala ya paluxe vukanakani eka switatimente swa wona swa timali loko ma ta swi kota ku ya emahlweni tanihi bindzu leri nga na swipfuno leswi dingiwaka ku papalata nchono naswona ma katsa:

- Khamphanikulu ya Oyilimbisi na Gasi,
- Nhlanganokulu wa Vuhaxi wa Afrika-Dzonga,
- Denel na marhavi manharhu (Densure, Denel Aerostructures na Denel Vehicle Systems),
- Thirasiti ya Nhluvukiso leyi Tiyimelaka,
- Bangi ya Misava na Vurimi ya Afrika-Dzonga,
- Pelchem na;
- Khamphanikulu ya Eneji ya Nyutliliya ya Afrika-Dzonga,
- Eskom

Rihanyu ra swa Timali ra tindzawulo

Maluleke u vule leswaku rihanyu ra swa timali ra tindzawulo to hlayanyana ri ya emahlweni ri vilerisa, ngopfungopfu tindzawulo ta swifundzakulu ta rihanyu na dyondzo. U kombele vaofisiri va tinkota na vurhangerinkulu ku kongomisa swinene miehleketo eka xiyenge lexi.

Matirhiselo ya timali lama nga pimanyeteriwangiki

Matirhelo ya timali lama nga pimanyeteriwangiki lama ma nga hikwalaho ka ku tirhisa timali kutlula mpimo ta mpimanyeto, ma tlakukile kusuka eka R1,65 wa tibiliyoni kufika eka R18,12 wa tibiliyoni – leti eka tona R15,13 wa tibiliyoni a ti ri hikwalaho ka ku hakeriwa ka le masungulweni ka midende ya Dzivamisoko 2020 hi ku angula eka magoza ya mpfalelo wa covid-19.

Kutlula 60% wa tindzawulo ti vile na timali to kayivela ku hakela miboheko hinkwayo leyi veke kona hi ku hela ka lembe loko swihakeleriwa leswi nga hakeriwangiki (leswi endleke ntsengo wa R22,78 wa tibiliyoni) na swona swi tekeriwile enhlokweni. Eka nhlayo hinkwayo 27 wa tindzawulo ti ta boheka ku tirhisa kutlula 10% ta mipimanyeto ya tona yo tirha ya 2020-21.

Hi ku hela ka lembe, 87% ta tindzawulo ti vile na swikoxo ehenhla ka tona, leswi endleke ntsengo wa R147,12 wa tibiliyoni. Swikoxo swi endliwa ehenhla ka tindzawulo hi ku tirhisa vumangalelani ku kuma ndziriso hikwalaho ka ndzahlekelo lowu vangaweke hi ndzawulo – swikoxo swa ntolovelo swo tala i swikoxo swa vusopfa bya swa vutshunguri leswi endliwaka ehenhla ka tindzawulo ta rihanyu ta swifundzakulu - leswi endleke ntsengo wa R105,8 wa tibiliyoni.

Ku tlhela ku va na mavandlakulu ya mfumo lama na wona hi ndlela yo fana ma nga ehansi ka ntshikelelo wa swa timali. Nkayivelo hinkwawo wa R64,95 wa tibiliyoni wu byarhiwile hi 29% ta mavandla ya mfumo lama matirhiselo ya wona ya timali ya hundzeke malinhlengeteleto ya wona - 92% ta nkayivelo hinkwawo a wu fambelana na Nkwama wa Tinghozi ta le Magondzweni.

A ku ri na 21 wa mavandla ya mfumo lama ma paluxeke vukanakani hi mayelana na loko ya ta kota ku ya emahlweni tanihi bindzu leri nga na swipfuno leswi dingiwaka ku papalata nchono. Wona ya katsa:

- Nkwama wa Tinghozi ta le Magondzweni,
- Ejensi ya Magondzo ya Rixaka ya Afrika-Dzonga
- Vandla ro Bindzurisa ra Malawulelo ya Miako na mavandla ya mfumo ya swifundzakulu yo hlayanyana.

Switatimente swa timali swa 17 wa mavandla ya mfumo a ya tshembekangi ku ringanela eka nxopaxopo wa swa timali – leswi swi katse Ejensi ya Switimela swa Vakhandziyi ya Afrika-Dzonga, nkombo wa tikholichi ta TVET na mune wa mavandla ya swifundzakulu eNwalungu-Vupeladyambu.

Matirhiselo ya timali lama nga hava mbuyelo na ya ntlangiso

Matirhiselo ya timali lama nga hava mbuyelo na ya ntlangiso i mali leyi yi lahlekaka eka mfumo kumbe leyi nga lahlekaka swa nkarhi hinkwawo loko yi nga vuyisiwi. Ya tlhela ya va xikombo xa kahle xa malawulelo ya timali ya xipaci xa mfumo. Mfumo a wu nge swi koti ku lahlekeriwa hi mali hikwalaho ka maendlelo ya swiboho ya xiyimo xa le hansi, vusopfa kumbe ku tlangisiwa ka swipfuno. Hambiswiritano, xiviko xa Maluleke xi komba leswaku matirhiselo ya timali lama nga hava mbuyelo na ya ntlangiso ya tama ya ha ri ehenhla.

Eka lembe ra nkarhi wa sweswi, 231 wa vaoditiwa va lahlekeriwile hi R2,39 wa tibilyoni eka matirhiselo ya timali lama nga hava mbuyelo na ya ntlangiso. Eka nkarhi wa malembe manharhu, R7.44 wa tibilyoni ta matirhiselo ya timali ya mfumo a ma ri lama nga hava mbuyelo na ya ntlangiso.

C. Mivuyelo ya nsimeko wa mihambuko yo tivikana

Maluleke u vule leswaku hundzuluxo wa Nawu wa Oditi ya Mfumo wu nyika hofisi ya yena xilerisoximfumo ku vika hi mayelana na mihambuko yo tivikana leyi thumbiwaka hi nkarhi wa tioditi ta hina na ku teka magoza yo yisa emahlweni loko vaofisiri va tinkota na valawuri va nga tirhani hi ndlela leyi faneleke na mihambuko yo tivikana leyi vikiweke yoleyo.

Hi nga kongomisa eka mhaka ya huvo ya mfumo ku lavisisa kumbe ku katsa swibumabumelo eka xiviko xa oditi hi mayelana na leswi swi faneleke ku endliwa ku tirhana na mhaka leyi. Mihundzuluxo leyi yi ya emahlweni yi hi nyika matimba ku teka goza ro lulamisa leri bohaka loko swiboho swa hina swi nga tirhisiwi naswona, eka swiyimo swin'wana hi nga vuyisa mali leyi lahlekeke kusuka eka vaofisiri va tinkota kumbe valawuri lava va nga tirhisiki magoza yo lulamisa.

Maluleke u tshikelela leswaku “mihundzuluxo leyi a hi yo xupula, kambe yi endleriwa ku tiyisa maendlelo ya vutihlamuleri. Hi ku vika mihambuko yo tivikana, hi seketela vaofisiri va tinkota na valawuri hi ku tisa eka nkongomiso wa vona wa miehleketo mihambuko leyi nga vaka na nkhumbo wo tivikana eka timali, swipfuno na mphakelo wa vukorhokeri, loko hi tlhelo va havexerisiwa matimba ku teka magoza lama faneleke ka ha ri na nkarhi hi ku landza milawu.

Leswi swi ta hunguta xitandzhaku xo hamboloka xa mihambuko yoleyo eka vaoditiwa, swi veka thoni leyi nga lulama eka vutihlamuleri, swi kombisa xidingo xa switandzhaku, na ku khutaza ku cinca ka matikhomelo eka tilevhele ta le henhla. Loko hi ri karhi hi vika mihambuko yo tivikana eka xiviko xa oditi, hi tlhela hi kotisa tiakhawunti ta mfumo na tikomitixiphotifoliyo ku tirha ntirho wa tona wa vuangameri – ku ri karhi ku kongomisiwa eka timhaka to tivikana leti khumbaka vaoditiwa.

Maluleke u tlhele a tshikelela leswaku “swinawana swi vumbiwile hi mukhuva lowu wu seketelaka phurosese ya vululami bya mafambiselo lamanene, ya nkavuciva, na ku va yo twala hi xinawu, hi ku nyika xivandlanene eka muofisiri wa tinkota kumbe mulawuri ku teka magoza lama lavekaka ku tirhana na mihambuko yo tivikana.”

Mihambuko yo Tivikana leyi kumekeke

“Hi kwalomuya ka 28 Nyenyankulu 2021, a hi tivisile vaofisiri va tinkota na valawuri hi vaoditiwa lava hlawuriweke va 75 wa mihambuko yo tivikana. Hinkwayo a yi fambelana na ku nga landzeleriwi ka milawu leswi vangeke ndzahleko wa swa timali wo tivikana. Ndzahleko wa swa timali lowu kumbeteriweke lowu fambelanaka na mihambuko leyo tivikana i R6,9 wa tibiliyoni,” Maluleke a vula ku yisa emahlweni.

45 wa mihambuko leyo tivikana yi katsiwile eka swiviko swa oditi na le ka xiviko xo angarhela ku kotisa vuvekatihlo na vuangameri. Leyi nga sala yi ta vikiwa eka swiviko wa oditi swa 2020-21.

Ku tlhele ku va na nhlayo ya le henhla ya timhaka leti a ti ri eku langutisisiweni leti a ti kumiwile hi nkarhi wa oditi ya hina ya matirhiselo ya timali ya covid-19 naswona ti le ka swiyengekulu swo tanihi maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri, malawulelo ya matirhiselo ya timali, malawulelo ya malinhlengeleto na malawulelo ya swipfuno.

Maluleke u vule ku yisa emahlweni leswaku “leti a hi timhaka to pfilungana, kambe ko va matikhomelonene ya masungulo na tiphurosese leti a ti fanele ku va ti vekiwile eka vaoditiwa – ku xava hi nxavo wa kahle swinene, ku hakelela ntsena leswi swi kumekeke, ku humesa tihakelo hi nkarhi, ku vuyisa malinhlengeleto leyi kolotiwaka mfumo, ku sirhelela rifuwo na ku tirhisa swipfuno swa mfumo hi mukhuva lowu tirhaka kahle na ku va lowu nga swi tlangisiki ku tiyisisa leswaku ku va na nkoka lowu wu kumekaka eka mali leyi tirhisiwaka. Swilawuri swo sivela swa kahle a swi ta va swi endlile ku hambana.”

“Ha tsaka leswaku vaofisiri va tinkota na valawuri va ololoxile yinharhu ya leya 45 wa mihambuko yo tivikana leyi vikiweke naswona va le ku tirhaneni hi ndlela leyi faneleke na 33 wa yona. Leswi swi komba ku cinca ka matikhomelo eka ku angula hi mukhuva

lowu fikisaka eka xiboho na ku va lowu endliwaka hi nkarhi eka swikumiwa swa hina," ku vula Maluleke.

Ku na phurosese leyi hi yi landzelelaka elembeni hinkwaro naswona a hi rindzeli ndzhendzeleko wa oditi yintshwa ku twisisa lomu phurosese ya ku tirhana na mihambuko leyo tivikana yi nga fika kona.

Hi ku engetela, hi tlhele hi katsa swibumabumelo eka swiviko swa oditi swa mune wa vaoditiwa hi mayelana na magoza lama ma faneleke ku tekiwa. Leswi swi endleriwa ku ololoxa nhungu wa mihambuko yo tivikana laha hi gimeteke leswaku goza leri faneleke a ri nga ri eku tekiweni. Hi tlhela hi kombisa swivilelo hi mayelana na ku hlwela eka ku ololoxiwa ka mihambuko yo tivikana hikwalaho ka nkantshamiseko eka levhele ya vaofisiri va tinkota kumbe mulawuri.

"Ku fanele ku va na xihatla eka ku tirhana na mihambuko yo tivikana ku sivela ntlangiso, ku vuyisa mali na ku humelerisa switandzhaku eka ku endliwa ka swihoxo naswona hikokwalaho vatlangaxiave hinkwavo va fanele ku tirhisiwa ku tiyisisa leswaku ku na xitshunxo xa xihatla eka timhaka leti," ku vula Maluleke ku yisa emahlweni.

Maluleke u tshikelele leswaku "hi tibohile hi vutalo eka ku tirhisiwa ka matimba lama tiyisiweke lama nyikiweke hofisi ya hina, ku ri hava ku nchavo, ntsakelo, kumbe ku ahlula ku ri hava vumbhoni tanihilaha hi endleke hakona emalembeni lamo tala. Ku humelela ka matimba ya hina lama hundzuluxiweke ku ta va vumbhoni loko ntolovelu wa vuanguri, malawulelo ya switandzhaku, mafumelo lamanene na vutihlamuleri hi vaofisiri va tinkota na valawuri swi va swa ntolovelu kutlula leswi nga fikelelekiki."

D. Mivuyelo ya oditi ya swifundzakulu

Xiviko xa AG xi lemuka leswaku "hi ku angarhela, ka ha ri na xidingo xa ku tiyisa swilawuri swo sivela (eka swifundzakulu hinkwaswo) tanihileswi leswi swi tshamaka swi ri xiphemu xa nkoka swonghasi xa vutihlamuleri".

Laha hansi i ku langutanyana, hi malongolokelo ya xialifabete, ka hilaha swifundzakulu swo hambanahambana swi tirheke hakona:

Kapa-Vuhumadyambu

A ku ri na mune wa mivuyelo ya oditi leyi antswisiweke eka xifundzakulu lexi na muoditiwa un'we loyi a tlheleleke endzhaku. AG yi lemuka leswaku miantswiso leyi a yi ri hikwalaho ka vurhangeri lebyi tirhiseke vutiboheleri na vuangameri eka xifundzakulu lexi hi ku va byi "tinghenelerisa swinene na ku va na vutihlamuleri, kambe swilawuri swo sivela swa ha dinga nkongomiso wa miehleketo".

Mbangu wa swilawuri swa le ndzeni wa xiyimo xa le hansi wu khumbe hi ndlela yo hamboloka mivuyelo eka tindzawulokulu ta mphakelo wa vukorhokeri, ku nga Rihanyu, Vutleketli na Dyondzo, naswona ku tluriwa ka milawu eka tindzawulo leti ku tlhele ku va na nkhumbo wo hamboloka hi mayelana na hilaha ti tirhiseke hakona mali leyi a ti averiwile yona.

Free State

Vaoditiwa vanharhu va antswise mivuyelo ya vona loko un'we a tlhelele endzhaku rosungula kusukela hi 2016-17, xifundzakulu lexi xi humese oditi yo basa. Leri i lembe ra vumbirhi hi ku landzelelana ra antswiso eka xifundzakulu lexi, kambe AG yi tsundzuxe leswaku "mpfumaleko wa vutihlamuleri wu ye emahlweni wu vanga ku nga landzeleriwi ka milawu loku hangalakeke (ngopfungopfu loku fambelanaka na maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri na ku ya ehansi ka rihanyu ra swa timali".

Ntolovelo wa mpfumaleko wa switandzhaku wu tumbuluxiwile hi ku tirhisa nkavuswikoti wa vurhangeri bya xipolitiki na bya mafambiselo ku tirhisa malawulelo ya switandzhaku eka ku nga landzeleriwi ka milawu loku hangalakeke. Hikokwalaho, mbangu lowu a wu nga sirhelelekangi eka ku yiviwa, ntlangiso na matirhiselo yo hamboloka ya timali ta mfumo. AG yi kombele vurhangeri bya xipolitiki ku "rhangela kusuka emahlweni na ku tiyisisa leswaku vurhangeri bya mafambiselo byi endliwa byi tihlamulela eka swiendlo swa byona – "nkunguhato lowunene na mapimanyetelo, matirhelo ya vatirhi lama tirhaka kahle xikan'we na switandzhaku swo tiya na ku va hi nkarhi eka matirhelo ya xiyimo xa le hansi na ku tluriwa ka milawu swi fanele ku tirhisiwa".

Gauteng

A ku vanghi na ku famba kusuka eka lembeximali leri nga hundza tanihileswi mune wa vaoditiwa lava va antswiseke va kokeriweke ehansi hi mune wa lava va tlheleleke endzhaku. AG yi vula leswaku "vuvekatihlo lebyi nga ringanelangiki bya swilawuri swo sivela na malawulelo ya switandzhaku lama nga enelangiki swi vangile ku tshama ndhawu yinwe".

AG yi vule leswaku a swi tiyisa nhlana leswaku a ku ri na antswiso lowu yaka emahlweni eka risima ra switatimente swa timali leswi rhumeriweke ku ya oditiwa, leswi swi nga fambelanisiwaka na ku vika ka nkarhi na nkarhi, nkambisiso wo ringanela, malawulelo ya tirhekodo lama nga fanela, na ntirhiso wa swivumbeko swa mafumelo ku pfuneta hi mikambisiso. Hi xikongomelo xo antswisa hi ndlela leyi yisekaka emahlweni mivuyelo ya oditi, hi tlhela hi khutaza vurhangeri ku kongomisa miehleketo eka vuvekatihlo bya swilawuri swo sivela na ku tiyisisa leswaku ku tluriwa ka milawu ku tirhaniwa na kona hi ku tirhisa vulavisisi lebyi nga hi nkarhi na malawulelo ya switandzhaku, ngopfungopfu eka xiyenge xa malawulelo ya maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri.

KwaZulu-Natal

Ntlhanu wa vaoditiwa va antswise mivuyelo ya vona ya oditi loko un'we a tlhelele endzhaku. Maluleke u vule leswaku "ku na maendlekelo lama tlakukaka lama vonakaka eka xifundzakulu lexi kambe matikhomelonene lamakulukumba ka laveka eka ku tirhisa swilawuri swo sivela swa masungulo leswi swi nga ta hundzuka miantswiso leyi yisekaka emahlweni."

Mpfumaleko wa malawulelo ya switandzhaku wu ye emahlweni wu tlhontlha tilevhele ta le henhla ta ku nga landzeleriwi ka milawu na matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu.

Limpopo

Ku vile na antswiso wo vonaka eka mivuyelo ya oditi tanihileswi vaoditiwa va yeke emahlweni va tiyisa mbangu wa vona wo lawula naswona vutamelankwama bya xifundzakulu byi tiyise vuangameri – hikwalaho ka sweswo mivuyelo ya oditi ya tsevu wa vaoditiwa yi antswile. Ku landzeleriwa ka milawu na swinawana ku tshame ku ri ntlhontlho, tanihileswi vurhangeri bya mafambiselo na vufambisinkulu a byi nonoka eka ku tirhisa magoza yo lulamisa ku tirhana na swikumiwa swoleswo, leswi vangeke mbuyelelo eka swikumiwa swa oditi.

Maluleke u vule leswaku vurhangeri bya xifundzakulu byi boheka "ku ya emahlweni byi tiyisa swilawuri swo sivela, swo thumba na swo lulamisa eka vaoditiwa lavaya va nga fikelelangiki tioditi to basa; naswona va boheka ku tiyisa magoza yo lulamisa na malawulelo ya switandzhaku laha mikayivelo na ku nga landzeleriwi ka milawu swi tekeriwaka enhlokweni na ku antswisa eka mivuyelo leyi".

Mpumalanga

Mivuyelo ya oditi ya xifundzakulu lexi yi kombe antswisonyana wa vaoditiwa vanharhu naswona un'we u tlhelele endzhaku kambe swilawuri swo sivela swi tama swi nga tiyisiwangi eka vaoditiwa vo tala, leswi vangaka mivuyelo ya oditi leyi cincacincaka – ku tinghenelerisa ka vurhangeri swa laveka ku lawula vutihlamuleri na ku antswisa mivuyelo ya oditi.

Maluleke u vula leswaku hofisi ya yena yi ye emahlweni yi boxa swivilelo hi mayelana na mitsano eka swilawuri eka nkunguhato wa nhluvukiso wa swimakiwakulu na vuvekatihlo lebyi nga ringanelangiki na/kumbe swilawuri swa malawulelo ya tiphurojeke.

Kapa-N'walungu

Vaoditiwa vambirhi va antswise mivuyelo ya vona loko un'we a tlhelele endzhaku, leswi swi nga goza etlhelweni lerinene, kambe rendzo ri tama ra ha lehile. AG yi komberile vurhangeri bya xifundzakulu na bya mafambiselo ku “tiyisisa leswaku vaofisiri va tinkota va tiyisa swilawuri swo sivela, ku ri na nkongomiso eka nsivelo na ku thumbiwa ka matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu”.

Ntshembelo lowu yaka emahlweni eka phurosese ya oditi a wu tama wa ha ri na vumbhoni tanihileswi hafu ya tindzawulo ti nga kotangiki ku rhumela switatimente swa timali swa risima – swi tlhela swi kombisa leswaku matikhomelonene ya siku na siku ya nkokka lama lavekaka, malawulelo ya tirhekodo na swilawuri a swi nga ri kona.

N'walungu-Vupeladyambu

Vaoditiwa vambirhi va antswise mivuyelo ya vona loko un'we a tlhelele endzhaku. Leswi i endlekelo ro tiyisa nhlana, kambe ku na xidingo xa ku tiyisa swilawuri swo sivela na ku kondletela ntolovelo wa malawulelo ya switandzhaku. Hi ku angarihela, tindzawulo leti nga na mihlahluvo ya oditi leyi kombisaka leswaku tirhekodo na switatimente swa timali swi andlariwile hindlela leyinene ti tlakukile rosungula eka malembe mambirhi, ku ri na vutamelankwama bya xifundzakulu lebyi koteke ku hlayisa xiyimo xa oditi yo basa.

AG yi vula leswaku “ku tlhela ku va na xidingo xa vutihlamuleri hi xikongomelo xo va xifundzakulu xi herisa ku tihumesa ka oditara eka vutihlamuleri ka nhlahluvo loku eka nkarhi wa sweswi ku kumiweke hi ntlhanu wa vaoditiwa,” a tsundzuxa.

Kapa-Vupeladyambu

Kapa-Vupeladyambu yi ye emahlweni yi humesa mivuyelo ya kahle ku ri na 70% ta mivuyelo yo basa. Muoditiwa un'wana na un'wana eka xifundzakulu lexi u rhumele switatimente swa timali swa lembe na lembe hi nkarhi ku ta oditiwa naswona, handle ka un'we ku ri hava ku lava milulamiso yo tivikana eka swona. Leswi i nkombiso wa swilawuri leswi endliweke swa nhlango eka tiphurosese ta malulamiso ya switatimente swa timali.

AG yi vula leswaku “ku vile na pheteni yo tiya na ku va yo fanana ya mivuyelo ya oditi leyinene eKapa-Vupeladyambu, kambe ntlakuko eka matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu wa vilerisa. Ntlakuko lowu a wu ri hikwalaho ka ku nga landzeleriwi ka swinawana swa malawulelo ya nkholuko wa finhundzu na vukorhokeri.”

E. Mahetelelo

Maluleke u vula leswaku u tiyisiwa nhlana hi nkongomiso wa miehleketo wa mfumo na swivumbeko swa vuangameri eka mitsano leyi kumiweke hi hofisi ya yena, hambiswiritano u vule leswaku leswi a swi kombangi antswiso lowu yisiwaka emahlweni wihi kumbe wihi. Hikokwalaho, u tama a ha vilela leswaku ku na antswiso wutsongo hambi endzhakukaloko a kombile mitlhontlho eka lembeximali leri nga hundza.

Xikombelo lexi yaka emahlweni ku teka goza eka vutihlamuleri, lexi xi tshembaka leswaku xi ta hi yisa eka antswiso na matirhelo lama tirhaka kahle swinene hi swipfuno leswo pfumaleka swa mfumo.

“Tanihi hofisi ya oditi ya rixaka, xiave xa hina i ku pfuna vaofisiri va tinkota na valawuri eka ku fikelela mivuyelo ya oditi leyinene, leyi yi nga ta tiyisa vukorhokeri na ku antswisa mphakelo wa vukorhokeri eka vaakatiko lava hi va korhokelaka. Sweswo swi vile xikongomelo xa hina eka malembe lamo tala naswona hi ta tshama hi khomelerile eka ntirhokulu wolowo. Hambiswiritano, laha ku nga na mihluleko na ku nga lavi ku teka goza, hi ta boheka ku tirhisa switirho leswi hi nyikiweke eka xilerisoximfumo xa hina ku sindzisa vutihlamuleri.

“Hi ta kongomisa miehleketo swinene elembeni hinkwaro ku kuma mihambuko yo tivikana na ku tiyisisa leswaku vaofisiri va tinkota na valawuri va tirhisa na ku vona vutiboheleri bya vona eka xiviko lexi. Laha hi vonaka ku ri hava ku tlakuka, hi ta tirhisa switirho leswi nga eka nawu, ku tiyisisa leswaku ku na vutihlamuleri lebyi faneleke na ku va hi nkarhi wa kona”.

“Hi tshama ha ha tibohile ku tirha hi nga karhali endzeni ka xilerisoximfumo xa hina lexintshwa ku tiyisa malawulelo ya timali na ya matirhelo eka mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu, ku ri karhi ku tshikeleriwa xidingo xa vutihlamuleri na ku endla swilo swa masungulo hi mukhuva lowu nga lulama leswi ekuheteleleni swi nga ta vuyerisa vaakatiko lava nga na mfanelo ya ku kuma va tiko ra ka hina,” ku gimeta Maluleke.

Makumu.

Xi humesiwile hi: Oditara-Jenerala wa Afrika-Dzonga
Tihlanganise: Africa Boso 0713653024 Africab@agsa.co.za

Landza AGSA eka Twitter: [@AuditorGen_SA](https://twitter.com/AuditorGen_SA)

Xilemukiso xa swihangalasangungu: Xiviko xo angarhela lexi katsakanyiweke eka mivuyelo ya oditi ya mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu ya PFMA xi ta kumeka eka www.agsa.co.za.

Hi mayelana na AGSA: AGSA i nhlanganokulu wa oditi wa tiko. I nhlangano wu ri woxe lowu, hi nawu, wu faneleke ku odita na ku vika hilaha mfumo wu tirhisaka hakona mali ya vabari. Leswi swi vile nkongomiso wa AGSA kusukela loko yi simekiwile hi lembe ra 1911 – nhlangano lowu wu tlanganile ndzhaka ya wona ya ku odita sekitara ya 100 ra malembe hi 2011.